

INSON KAMOLNING BADIY TALQINI

K. Tashanov – Ajiniyoz nomidagi Nukus DPI filologiya fanlari nomzodi, dotsent
M. Ergashev – Ajiniyoz nomidagi Nukus DPI mustaqil tadqiqotchi

Annotatsiya: Maqolada Yozuvchi Isajon Sultonning “Ozod” romanida badiiy soʻzning buyukligi, asardagi timsollar mohiyatiga singdirilgan inson umrining qadr-qimmatini, bu gʻoyalarni ifoda etishda ijodkorning poetik mahorati tahlil etiladi.

Kalit soʻzlar: soʻz, inson, obraz, adabiy, tasavvur, insoniy, tafakkur, matn.

Zamonaviy oʻzbek romanchiligida asarni soʻz qudratiga bagʻishlov bilan boshlash usuli juda kam uchraydi. Aslida bu usul mumtoz adabiyotda muqaddima, debochalarda keng qoʻllanilgan. Bugungi kunda oʻzbek romanchiligida Isajon Sulton ijodida uchraydigan bu usulning mohiyatini asarni yaratishdan yozuvchining oʻz oldigan qoʻygan maqsadi bilan izohlash lozimga oʻxshaydi.

I.Sulton “Ozod” romani “Bagʻishlov”ida inson umrining qadri va soʻzning buyukligi haqida yozar ekan: “Darhaqiqat, soʻzda sehr bor, deyiladi... Bu asar soʻz aytishga jazm qilgan va aytgan soʻzining mohiyati-yu oqibatini sezgan isteʼdod ahliga, shoirlarga, yozuvchilarga, yaʼni, maʼnaviy dunyolarni hosil qiluvchi barcha kishilarga bagʻishlanadi. Zamon, aytilgan soʻzlar allaqachon moddiylashib boʻldi, shakl yasadi, tevarakni oʻzgartirdi va aytuvchi hayotining mohiyatini belgilab berdi, “-deya taʼkidlaydi [1:142].

Aytish lozimki, I.Sultonning “Ozod” romani faqatgina yurtimizda emas, balki xorijdagi musofirlarni ham qiziqtirib qoʻygan. “Ozod” romani nafaqat oʻquvchilar, balki adabiyotshunoslar eʼtiboriga ham tushdi. Bu esa asarning badiiy quvvatidan, pafosining joʻshqinligidan dalolatdir.

Adabiyotshunos D.Quranov: “Yozuvchi Isajon Sultonning “Ozod” romani sharqona mumtoz falsafa va bugungi postmoderncha dunyoqarashni oʻzida sintez qilgan asardir. Romanni oʻqir ekansiz, musulmon sharqiga xos dunyoqarashning zamonaviy falsafiy ifodasiga duch kelasiz. Unda bugungi global dunyoda oʻzligini yoʻqota yozgan insoniyatning saodatga erish yoʻli xususida soʻz boradi. Tom maʼnoda, yozuvchi olam va odamning sharqona konsepsiyasini yangicha ifoda yoʻsinida bayon qiladi,”- deb yozadi. [4] Olim toʻgʻri taʼkidlaganidek, asarda sharqona falsafa va bugungi dunyoqarash, insoniyatning maʼrifatga yetish yoʻli, “olam va odamning sharqona konsepsiyasi” ifoda qilingan.

Filologiya fanlari doktori Islomjon Yoqubov esa: “Ozod” romani yurak tubidagi poʻrtanalardan bahs etadi. Basirat soʻqmoqlarida oʻz yoʻlini topmoq ilinjida sarosar kezayotgan tasavvur orzu, havas, armon, pushaymonlik, hasrat, nadomat kabi turfa tuygʻular iskanjasida qoladi. Adib inson taqdiri uning Muhabbat va Iymoni darajasiga koʻra oʻzgaradi, degan xulosaga keladi. Shu maʼnoda bu asarni tasavvur va tafakkur romani deyish mumkin“, – deya taʼkidlar ekan, asarda insoniyatning maʼrifatga erishish yoʻli sifatida “Muhabbat va Iymon” keltirilganligini eʼtirof etadi [5:15].

Adabiyotshunos olim N.Sultonova esa romanning oʻziga xosligi haqida yozar ekan: “Isajon Sultonning “Ozod” romanining oʻziga xos kompozitsiyasi, syujet strukturasi postmodernistik oqim tamoyillariga mosligi kuzatildi. Postmodernistik

romanlarda “janrlar mutatsiyasi” bilan birgalikda syujet, kompozitsiya, obraz, ayniqsa, badiiy uslubdagi modifikatsion jarayonlar pirovardida janr modifikatsiyasini yuzaga chiqaradi. Isajon Sultonning “Ozod” romanidagi iqtiboslar, turli adabiy asarlarga murojaatlar ma’rifatli insonning ana shu qadriyatlar munosabatini va ular bilan mushtarak olamini ifoda etadi. Ozod obrazining narsa-predmetlar, tabiat hodisalari, turli jonivorlar bilan munosabati modifikatsion mazmunga egaligi bilan ajralib...” turishini urg‘ulaydi [3:20].

Darhaqiqat, “Ozod” romanidagi Ozod obrazi orqali yozuvchi har bir inson ichki kechinmalarida ro‘y beradigan hissiyotlarni ochib berishga intiladi. Yozuvchi inson ichki ruhiyatini ochib beradigan yagona narsa so‘z ekanligini va buni ko‘zalar misolida dalolatlaydi. “Yerto‘lamizda katta-katta ko‘zalar bo‘lar edi. Birining ichida guruch, boshqasida bug‘doy, yog‘ saqlanar, ichiga qaramasam ham, shaklu shamoyilidan nima saqlanayotganligini bilardim. Jism ham bir ko‘za kabidir, uni to‘ldirgan narsa insonning ruhidir degan gapni ulg‘aygach eshitdim. Ko‘za aslida loydan yasali olovda pishirilgan sopoldir, ichidagi may tamomila boshqa tabiatga ega latif bir narsa, fikr qilib ko‘rmaysanmi, der edilar. Haqiqatan ham, jism deb atalgan g‘ilof ichida, ruh ma’vosida ummonlar to‘lqinlanmoqda, daryolar oqmoqda, qushlar sayrab, goho yong‘inlar ham ro‘y bermoqda, qo‘poldan-qo‘pol ko‘za uni qanday qilib aks ettira olsin? Ruhning vaziyatlarini yonmas-cho‘kmas, yo‘q bo‘lmas so‘zdan boshqa yana nima ham aks ettira oladi?” [1:143-144.] Matnda yozuvchining ritorik so‘roq gapdan foydalanishi asarning ta’sirchanligini oshirishga xizmat qilayotganni aniq. To‘g‘rirog‘i, ritorik so‘roqlar yozuvchining xis-tuyg‘usi, o‘y-mulohazasi bo‘lib ko‘rinsa ham u asl mohiyati bilan kitobxonga, o‘quvchiga yo‘naltirilgan. E’tibor qilinsa, yozuvchi inson tanasi va ko‘zani bir aks ekanligini e’tirof etmoqda. Dunyoni, o‘z atrofidagi muhitni odam gunogun narsalarga o‘xshatadi. Insonlarning ko‘z qarashidan kelib chiqqan o‘xshatishlarining birortasini xato deyishga haqqimiz yo‘q. Chunki ular o‘xshatayotgan narsalarda ma’lum ma’noda asos ham bor.

Yozuvchining nazarida esa dunyo ulkan ko‘zgudir. U buni Ozod nazarida quyidagicha sharhlaydi: “Dunyo – ulkan ko‘zgudir, o‘z holicha senga yomonlik ham, yaxshilik ham keltirmaydi“ [1:145]. Ayonlashadiki, biz ko‘rib turgan hamma narsa ko‘zgudir. Ko‘zgular esa so‘z orqali moddiylashadi, moddiylashgach ahamiyatini topadi. Ko‘zguning vazifasi narsani akslantirish. Darhaqiqat, dunyo ko‘zgudir. Qo‘limizga oddiygina ko‘zguni olib unga kulib qarasangiz, oynada bizning kulgan tasvirni, agarda yig‘lab qarasak, ko‘zguda yig‘lagan tasvirimiz ko‘rinishi hammamizga ayon. Lekin yozuvchi e’tirofidagi “Dunyo – ko‘zgu” “o‘z holicha” insonga yaxshilik ham, yomonlik ham qilmaydigan bo‘lsa, nima uchun unda inson beparvo va behbudlik qiluvchi dunyodan noliydi?

Buni I.Sulton romanda buyuk mutafakkir Jaloliddin Rumiyning “Nafs yirtqich arslon kabidur” hikoyatida keltirilgan falsafani sodda tilda ifodalashga intiladi: “Bir xonaning har tarafiga tiniq ko‘zgular o‘rnatilgan edi... Bir kuni shu xonaga bir arslonni kiritib yubordilar.

U ichkariga kirib, hamma tomondan o‘ziga son-sanoqsiz arslonlar qarab turganini ko‘rdi... Shunda yosh arslonning g‘azabi qo‘zidi, u eng yaqinidagi raqibiga tashlandi, shu tariqa u yerda sonsiz-sanoqsiz arslonlar bilan to holdan toygunicha

urishdi...” [1:144] Arslon ko‘zguda o‘z aksi bilan o‘zi urishayotganligini bilmagan holda jang qildi. Yozuvchi odamni shu arslonga qiyos qiladi. Insonning eng yaqin do‘sti ham, eng yovuz dushmani ham bu uning o‘zidir. Siz qanaqa muomala bo‘lsangiz, suhbatdoshing ham sizga shu tarzda muomala qiladi. Demak, qilgan amallarimizga yarasha mukofot yoki jazo olish muqarrardir.

Isojon Sulton inson o‘z qilmishiga yarasha albatta jazo olishini Ozod o‘y-fikrlarida, tuyg‘ularida tafsir qiladi. “Xatolar va adashishlar... Agar xato qilmasaydim, bugun bunday bo‘lmas edi deb o‘ylaydi u. Hayotimda bir necha katta xatolarga yo‘l qo‘ydim. O‘sha xatolarim-u gunohlarim voqealarga aylanib, hayotimni o‘zgartirib yubordi. *Ba‘zan natijani ko‘raman-u sababni topolmayman*, lekin bu natija o‘sha – o‘zim xosil qilgan sabab tufayli bunyod bo‘lganini bilaman“ [1: 205]. Yozuvchi bizning boshimizga tushgan tashvishlari gunohlarning sababchisi faqat va faqat o‘zimiz ekanligiga urg‘u bermoqda. “*Ba‘zan natijani ko‘raman, sababni topolmayman*” jumlasiga e‘tibor berilsa, har bir inson hayotidagi quvonchu g‘amlar, tashvishlari beparvoliklar, umuman turli-tuman voqealar haqida so‘z yuritilgan. Boshimizga og‘ir tashvish tushsa, go‘yoki o‘zimiz oppoq insondek, Alloh taologa: “- Ey, Xudo nima gunoh qilgandim, mening boshimga bu tashvishlari musibatlarini solmoqdasan,” – deya nola qilamiz. Ammo bu musibatlarining asl sababchi o‘zimiz ekanligini tushunmaymiz yoki tushunishni istamaymiz.

Bunday qarashlarni “Ozod” romanigina emas, balki yozuvchining barcha asarlarida kuzatish mumkin. Xususan, “Hazrati Hizr izidan” qissasida ham ko‘rish mumkin. “Bir mahal sharpa eshitildi. Chiqib qarasam, bir chol arslonni eshak qilib minib kelayotgan ekan... Shunday deb xalcho‘pni bir silkingan edi, yuzlab maxluqlar paydo bo‘ldi. Orasida timsoqlari men bilmaydigan qo‘rqinchli vahshiylar bor edi. Bari tishlarini irjaytirib vahshat qilardi. – E tavba, – dedim. – Hoy, chol, o‘zing kimsanu bular nima? – Bular gunohlaring, – dedi chol. – Har bitta qilmishing vahshiyga aylanib seni kutib turibdi“ [2: 45].

Inson ba‘zan qilgan ishidan, amalidan, birovning ko‘ngliga ozor berganidan qattiq pushaymon bo‘ladi. Ba‘zilar qilgan amallarini, inson qalbiga ozor berganni o‘ylab ham o‘tirmaydi. Afsus, nadomat ham qilamaydi.

Vaholanki, birovning ko‘ngliga ozor berganidan nadomat qilgan kishi haqiqiy insondir. Chunki u ana shu pushaymon, afsus sabab o‘zining gunohini anglaydi. Inson qalbidagi ana shunday tug‘yonlar haqida yozuvchi: “Pushaymon va afsus yomon narsa. U hech nimani o‘zgartirmaydi. Ko‘zni yoshlantiradi, dilni achchiqqa to‘ldiradi, xo‘rsiniqlar paydo qiladi. Ular odamning qalbida ilon singari yashaydi. Ya‘ni biz qanchalik pushaymon va afsus cheksak, shunchalik azoblanamiz. Bu esa hech narsani o‘zgartirmaydi“, – degan xulosaga keladi [1:205].

Demak, yozuvchi qo‘ldan ketgan narsalarga hech qachon pushaymon bo‘lmaslik kerak, degan fikriy g‘oyani ilgari surmoqdaki, qo‘ldan ketgan boylik, mol-dunyo nadomat qilishga arzimaydigan narsalardir. Inson ming pushaymon bo‘lsa ham, u narsalar qaytib kelmaydi. Yozuvchining pushaymon va afsus inson ichida ilonga aylanishi haqidagi fikridan ayon bo‘ladiki, pushaymon va afsus inson umrini sekinlik bilan ich-ichidan yemirib boradi va bir kunmas, bir kun uni ado qiladi. Demak, yozuvchining asosiy maqsadi inson boylik, mol-dunyo yig‘ishga, pushaymon va afsusga olib keladigan narsalarga qo‘l urmaslikka da‘vatdir. Agar qo‘l ursa, o‘sha narsalar boshiga musibat keltirishini, umriga zomin bo‘ladi.

Xulosa qilib aytganda, “Ozod“ romanining tub mohiyatini anglash uchun avvalo, yozuvchi nima demoqchi ekanligiga, aniqrog‘i, *ijodkor motiviga* e’tibor berish lozim. Bizningcha, “Ozod“ romanida *ijodkor motivi* insonning farog‘atga erishish uchun intilishlari, orzu-havaslarini, ijobat-talab yo‘ldagi urinishlari, quvonch va alamlari, g‘oliblik nashidasi va mag‘lubiyat alamini xilma-xil ko‘rinish hamda usullardagi tasvirlarda namoyon bo‘ladi. Yozuvchining asarni yaratishdan ko‘zlagan motivini bilish uchun uning asar qahramonlariga singdirgan motiv va motivatsiyalaridan izlash zarur. To‘g‘rirog‘i, “Ozod” romani qahramonlari xulq-atvorini badiiy motivatsiya tamoyillari va qonuniyatlarini tushunish, qahramonlarning harakatlari motivini shakllanishning asarda inson xulq-atvori, tabiati, “aql mantig‘i” (ratio) va “qalb tamoyillari” (emotio)ning dinamik jarayonini badiiy tadqiqini kuzatish va shu asnda ilmiy-nazariy xulosalar chiqarish lozim. Zero, motiv insonning (badiiy ijodda ijodkorning, badiiy asarda qahramonlarning) faoliyat yo‘nalishini belgilovchi uning harakatini yuzaga keltiruvchi ya’ni uning xulq-atvorini boshqaradigan, faolligini namoyon qiladigan motivatsiyalarni yuzaga chiqaradi.

Adabiyotlar:

1. Исажон Султон. Генетик. – Тошкент: Янги аср авлоди. 2018.
2. Исажон Султон. Ҳазрати Ҳизр изидан. – Тошкент: Янги аср авлоди. 2018.
3. Султонова Н. Исажон Султон романларида бадий компонентлар модификацияси. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори [PhD] диссертацияси автореферати. Қарши. 2020.
4. Қуроноф С. Исажон Султоннинг икки романи ҳақида. Хуршид Даврон кутубхонаси. (kh-davron.uz)
5. Ёқубов И.Бадий-эстетик сўз сеҳри. – Тошкент: Fan va texnologiya, 2011.